

1.01
Prejeto 17. 6. 2011

UDK 321.7: 340.128(497.4)"1941/1945"

Vida Deželak Barič*

**Vprašanja idejnega, političnega, socialnega,
narodnega in kulturnega sobivanja v misli in praksi
slovenskih marksistov od konca 19. stoletja
do začetka druge svetovne vojne**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava opredelitve in neposredno dejavnost v okviru marksističnega idejnopolitičnega tabora od sredine devetdesetih let 19. stoletja, ko je bila ustanovljena Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, ter v obdobju prve Jugoslavije, ko so marksisti delovali razdeljeni na reformno in revolucionarno smer. Razčlenjuje njihov družbeno ekonomski koncept, ki je bil utemeljen predvsem na interesih delavskega razreda in posledično na pojmovanju in udejanjanju demokracije. Dalje razbira njihove poglede in praktično dejavnost v odnosu do katoliškega in liberalnega ter tudi znotraj raznoterega marksističnega tabora, pojasnjuje poglede na interese naroda kot celote ter na koncepte kulturnega razvoja v soočenju z ostalimi idejnopolitičnimi usmeritvami na Slovenskem.

Ključne besede: Slovenija, Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, Komunistična partija Jugoslavije, Komunistična partija Slovenija, demokracija, revolucija

ABSTRACT

*THE QUESTIONS OF THE IDEOLOGICAL, POLITICAL, SOCIAL, NATIONAL,
AND CULTURAL CO-HABITATION IN THE THOUGHT AND PRACTICE
OF THE SLOVENIAN MARXISTS SINCE THE END OF THE 19TH CENTURY
UNTIL THE BEGINNING OF WORLD WAR II*

The following contribution focuses on the definitions and direct activities in the context of the Marxist ideological-political camp since the middle of the 1890s, when the Yugoslav Social-Democratic Party was established, and in the period of the First Yugoslavia, when the Marxists were divided between the reform and revolutionary ideas. The article looks at their envisioned socio-economic concept, based primarily on the interests of the working class, and consequently on the conception and realisation of democracy. Furthermore the article analyses the Marxist attitude and practical reactions towards the Catholic, liberal, as well as the internally diverse

---

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: vida.dezelak-baric@inz.si

Marxist camp. It also clears up the interests of the nation as a whole, as well as the concepts of the cultural development in view of the other ideological–political orientations in Slovenia.

Key words: Slovenia, Yugoslav Social–Democratic Party, Communist Party of Yugoslavia, Communist Party of Slovenia, democracy, revolution

I

V zadnji tretjini 19. stoletja je v družbeni prostor na Slovenskem vse bolj opazno vstopal nov idejnopolitični dejavnik, in sicer socialistično opredeljujoče se delavstvo. To je bilo sprva organizirano v delavskih izobraževalnih društvih in vključeno v splošno avstrijsko socialistično gibanje, leta 1896 pa je ustanovilo lastno politično stranko – Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko (JSDS).¹

V idejnopolitičnih opredelitvah delavstva so se že zgodaj pokazale razlike v ocenjevanju družbenih razmer in iskanju poti za njihovo predrugačenje. Oblikovali so se zmerni in radikalni pogledi, kar je bila sicer značilnost v marksističnem taboru še zlasti v poznejših desetletjih. Vendar so nekateri radikalni pogledi v delavskem gibanju že kmalu pošteno pretresli takratni meščanski svet. Omeniti velja radikalno skupino Franca Železnikarja, ki je npr. ob proslavljanju 600-letnice vladavine Habsburžanov leta 1883 odrekla slovenskemu meščanstvu pravico, da v imenu ljudstva časti vladarsko hišo, ter predstavila poglede in program, v katerem je nastopila proti bogastvu vladarjev in poudarila: »Mi ne simpatiziramo za nobenega kralja in cesarja, ker le-ti niso bili ljudstvu še nikoli v prid, temveč zmeraj v škodo.« Kralje in cesarje je označila za nasprotnike vsakega napredka, poleg njih pa je kot krivce za revščino ljudstva štela še ministre, generale, duhovnike (»katerih zabuhli obrazi in velikanski vampje spričevalo dajejo, da je nih bog nih trehuh«), lastnike tovarn in rudnikov, veleposestnike, žitne prekupčevalce, bankirje, advokate, novinarje, ki slave obstoječi kapitalistični red, ter še ovaduhe, biriče in sodnike, ki ovajajo, lovijo in zapirajo tiste, ki so si upali opozarjati na krivice časa. Pozivali so k medsebojni slogi revežev ne glede na narodnost in napovedovali čas »socialne revolucije«. Geslu sovražnikov oziroma oderuhov »bajone na kanone«, ki da se pojavi takoj, ko si proletariat upa terjati kruha, je treba zoperstaviti geslo »dinamit in petrolium«, v katerem je mogoče prepoznati odmev pariške komune. Ob vzklikih »Živi socialni punt! Živi socialna republika!« so pozivali k organiziranju in slogi

¹ Obširneje Dušan Kermavner: Začetki slovenske socialne demokracije : 1884–1894. Ljubljana 1963; Jasna Fischer: Čas vesolniga socialnega punta se bliža : socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889. Ljubljana 1984 (dalje Fischer, Čas vesolniga socialnega punta), zlasti str. 105–182.

delavstva, da bi »iz zedinjeno močjo udarili in ob pravem času požgali in pobili naše pijavke«. ²

S »krvavškim« procesom leta 1884 proti Železnikarjevi skupini in z drugimi oblastnimi nastopi proti delavstvu je bilo radikalno socialistično in sploh delavsko gibanje na Slovenskem začasno močno prizadeto. S svojo pojavnostjo pa si je v delu meščanstva že v začetni fazi prislužilo oceno o gibanju brez pravih idealov, ki mu je smoter političnega boja le materializem, ki zavrača potrebo narodnostnega boja in zanikuje legitimizem. ³

Ko se je v monarhiji začel proces povezovanja radikalne in zmerne struje v socialdemokratskem gibanju, kar je na prehodu iz leta 1888 v leto 1889 v Hainfeldu privedlo do ustanovitve avstrijske socialnodemokratske stranke na reformni podlagi, je tudi v slovenskem delavskem gibanju začela prevladovati zmerna socialnodemokratska miselnost. Delavstvo je začelo presegati ozke okvire delavskih izobraževalnih društev in vstopati v širši javni prostor, kar se je najbolj vidno izražalo v praznovanju delavskega praznika, organiziranju stavk in izdajanju delavskega tiska. Avstrijska socialnodemokratska stranka si je prizadevala predvsem množično organizacijsko zajeti delavstvo v strokovnih, političnih, prosvetnih in drugih organizacijah, ga vključevati v politično delo in ga vzgajati za čas propada kapitalističnega sistema. Hkrati z notranjim utrjevanjem delavskih organizacij se je začela odločno zavzemati za demokratizacijo države, za uvedbo splošne in enake volilne pravice, za spremembe na socialnem področju in v tem okviru za izboljšanje položaja delavstva. ⁴ Z ustanovitvijo JSDS se je tudi slovensko marksistično delavstvo vključilo v moderno politično življenje, pri čemer je bilo za JSDS kot nacionalno socialno demokratsko stranko v okviru avstrijske socialnodemokratske stranke in Druge internacionale ves čas obstoja monarhije značilno vključevanje in povezovanje z avstrijskim delavskim gibanjem in odpiranje v širši avstrijski ter evropski prostor. ⁵ Na predlog Etbina Kristana, vodilne osebnosti socialnodemokratskega gibanja na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, naj bi JSDS ustanovili za vse južnoslovenske dežele monarhije, vendar se ta zamisel ni uresničila. Kljub imenu je ostala organizacijsko omejena na slovenske dežele, pozneje pa je obsegala še Istro in Dalmacijo. Glede na razprostranjenost pa je dejansko bila prva in do leta 1909 tudi edina vseslovenska stranka in je tudi s tega vidika izražala svoje načelno zavračanje sistema kronovin, ki so delile slovenski narod. ⁶

² Fischer, Čas vesolniga socialnega punta, str. 233–235.

³ Ferdo Gestrin, Vasilij Melik: Slovenska zgodovina : od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana 1966 (dalje Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina), str. 216–219.

⁴ Gestrin-Melik, Slovenska zgodovina, str. 219–220; Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije : socialistično gibanje v Sloveniji : 1869–1920 : tom V. Beograd 1951 (dalje ZA KPJ, V), str. 5–10.

⁵ Fischer, Čas vesolniga socialnega punta, str. 292.

⁶ Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981, str. 58, 59.

Temeljne strankine opredelitve so bile zajete v hainfeldskem programu, ki ga je JSDS prevzela za svojega. V njem je rečeno, da hoče stranka »vse ljudstvo ne glede na narodnost, pleme in spol rešiti iz okov ekonomske odvisnosti, odstraniti hoče politično brezpravnost in skrbeti za povzdigo duševne omike«. Vzrok obstoječemu »sramotnemu stanju« je stranka videla v kapitalističnem sistemu, v katerem je delavski stan »suženj onih, ki posedujejo delavska sredstva«, zaradi česar se uboštvo ljudskih slojev čedalje bolj razširja. Rešitev je videla v uvedbi skupne posesti vsega ljudstva nad proizvodnimi sredstvi, nosilec teh sprememb pa je lahko le razredno zaveden in v politični stranki organiziran proletarijat. Stranka je poudarjala svojo mednarodnost in nujno mednarodnega boja proti izkoriščanju, ker je takšna tudi narava izkoriščanja, obsojala je vse predprave, ki izhajajo iz pripadnosti določenemu narodu, rodu, spolu ali iz premoženja. Socialistične nazore je nameravala širiti javno in tozadevno zahtevala, da se odstranijo vse ovire pri svobodnem izražanju mnenj (izjemni zakoni o časopisju, društvih in zborovanju). Vsako omejevanje svobodnega izražanja in monopoliziranja političnih pravic je sramotno za vladajoči sloj in škodljivo naravnemu razvoju. Čeprav je imela pridržke glede pomena parlamentarizma, ki ga je štela za obliko modernega strankarskega gospodarstva, je napovedovala, da si bo prizadevala za uveljavitev splošne, enake in neposredne volilne pravice za oba spola. Dalje je zahtevala uveljavitev poštene delavske zakonodaje, ki bo med drugim preprečila telesno propadanje delavca, ki se izraža v veliki umrljivosti otrok, v kratkem življenju in zgodnji umrljivosti delavcev, in skladno s tem zahtevala prepoved otroškega dela. Zahtevala je uveljavitev polne svobode delavskega strokovnega organiziranja in zagotavljala, da bo vedno zastopala koristi proletariata. Zahtevala je obvezen, brezplačen in nekonfesionalen pouk v ljudskih in izobraževalnih šolah kakor tudi brezplačen pristop k višjim učnim zavodom; takšna načela so bila v interesu še zlasti delavskega stanu. Zahtevala je ločitev Cerkve od države in je smatrala vero za zasebno zadevo. Stalno vojsko, ki je veliko breme za ljudstvo in vzrok stalne vojne nevarnosti, je nameravala nadomestiti s splošno oborožitvijo ljudstva. Nasprotovala je posrednim davkom na osnovne potrebščine, saj so ti najbolj prizadeli proletarijat, in zahtevala uvedbo neposrednega progresivnega davka. Program je še poudarjal, da je svetovnozgodovinska naloga proletariata spremeniti obstoječi gospodarski red, da je pogoj za to spremembo razredni boj, ki pa bo potekal tem bolj hitro, mirno in brez žrtev, kolikor bosta obe strani spoznavali in sprejemali pogoje in cilje prihodnjega ekonomskega razvoja.⁷

Že na ustanovnem zboru JSDS je bilo jasno povedano, da je glavni nasprotnik socialnim demokratom katoliški tabor, ki so ga socialni demokrati dosledno označevali za klerikalnega in tudi »najhujšega sovražnika naroda in vsake svobode« in »ne mine nedelja, da ne bi ta ali oni župnik ali kaplan s prižnice napadal 'prokleti socializem' s starimi in obrabljenimi lažmi«. Katoliški strani so pripisovali brez značajnost, ki da se je skrivala tudi pod plaščem »krščansko socialne stranke«, za-

⁷ ZA KPJ, V, str. 6–10.

tekanje celo k fizičnemu nasilju pri razbijanju delavskih shodov pa naj bi potrjevalo, da ji njeni »jezuitski, lažnivi in zviti argumenti« več ne zadoščajo.⁸ V razpravi so pomembno precizirali pomen parlamentarizma v izogib njegovega zanikovanja ali poveičevanja in pri tem ugotovili, da bo parlamentarizem potreben tudi v proletarski državi, torej njegov pomen ni le v funkciji bojnega sredstva delavske stranke v obstoječem meščanskem redu.⁹ Dalje je zbor ugotavljal, da je boj, ki ga vodijo meščanski sloji v narodnem pogledu in v smeri narodne supremacije, samo v materialnem interesu tistih, ki boj izzivajo. Jugoslovanski »delavski narod nima povoda potezati se za narodni prepir meščanov. Delavski narod potrebuje zboljšanja svojega žalostnega položaja, ker je po vseh jugoslovanskih deželah enaka beda.« Izhod iz obstoječega bednega stanja je mogoč na podlagi skupnega boja vseh jugoslovanskih siromakov. Proti prepiru meščanskih slojev v jugoslovanskih deželah pa postavlja jugoslovanski proletariat »ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov«. Stranka je izrekla odločen protest proti zatrevanju nasprotnikov, češ da socialna demokracija izdaja svojo narodnost, in tozadevno zagotovila »jedenkrat za vselej, da socialna demokracija ni breznarodna ali protinarodna, temveč mejnarodna. /.../ Mi ljubimo svoj narod, ki z nami dela in trpi, in vemo, da se more narod razvijati samo, ako ni tlaččen.«¹⁰ O kmetu je stranka v tem času še računala, da ga bo lahko pridobila zase, vendar glede agrarnega vprašanja v njej ni bilo enotnosti. Obstajala so stališča, da bo stranka zmagala šele takrat, ko bodo v njenih vrstah tudi »kmečki bataljoni«, in da se ne more in ne sme delavska stranka zanimati za kmeta šele tedaj, ko se ta proletarizira, da mu je torej treba že sedaj pomagati, obstajala pa so tudi stališča, da kmeta ni mogoče ločiti od delavca in delati zanj posebne programe, saj bo z ukinitvijo zasebne lastnine tudi kmet »rešen«.¹¹ Na zboru so razpravljali tudi o potrebi, da začne stranka z izdajanjem »leposlovnega lista, koji bi prinašal v slovenskem, hrvatskem, srbskem in bolgarskem jeziku znanstvene in leposlovne članke«, kajti obstoječa tovrstna literatura se nahaja »v rokah buržoazije, katera je pri nas kaj malo napredna«, stranka pa mora članstvu zagotavljati ustrezno »znanstveno hrano«.¹²

Razrednobojni idejni koncept socialnih demokratov je na načelni ravni že v temelju oteževal oziroma izključeval skladno sobivanje z drugimi političnimi strankami, političnimi nosilkami kapitalističnega družbenega reda, ki so ga socialni demokrati nameravali spremeniti oziroma razrušiti. Toda to zavračanje sedaj ni bilo radikalno, saj je bila stranka zagovornica sprememb po čim bolj mirni poti. Pojav delavskega gibanja in zatem delavske stranke pa za obstoječe družbeno okolje ni bil samo neprijeten, moteč ali celo nezaslišan pojav, ampak je le-to v tem prepoznalo tudi grožnjo obstoječemu redu. JSDS sta politično ves čas habsburške monarhije

⁸ Prav tam, str. 27.

⁹ Prav tam, str. 31.

¹⁰ Prav tam, str. 32.

¹¹ Prav tam, str. 33–36.

¹² Prav tam, str. 37.

omejevala katoliški in liberalni tabor, družbeno pa se je osamila tudi sama.¹³ Kakor je ugotavljal Ivan Cankar v znamenitem predavanju Očiščenje in pomlajenje v Trstu leta 1918, je slovenska socialna demokracija v začetnih obdobjih namreč bila »zveza strokovnih organizacij in v idejnih načelih nekakšna verska sekta. Stranka ni videla naroda, narod ni videl stranke. Na čisto osamljenih, daleč ločenih krajih slovenske domovine so se v svoje organizacije zbirali industrijski delavci, ki so se brigali za svojo pravično krušno stvar in se niso zanimali za prav nič drugega.«¹⁴ Tako je bila JSDS kot politična predstavica tretjega slovenskega idejnopolitičnega tabora na obrobju tedanjega političnega dogajanja in na nobenih volitvah v obdobju habsburške monarhije ni uspela priti v deželni zbor in seveda tudi ne v dunajski parlament.¹⁵ Ozko proletarsko razredno stališče je JSDS zaprlo pot do možnega zaveznika, to je kmeta, ki ga je idejno in politično uspela zajeti katoliška stranka s svojo velikopotezno usmeritvijo k reševanju problemov proletariziranega prebivalstva.¹⁶

Katoliški tabor je bil sploh glavna ovira širitvi socialdemokratskega vplivnega območja. Iz tega izhodišča je JSDS gledala tudi na krščansko socialno gibanje in katoliško zadružno organizacijo predvsem kot na ideološki pripomoček političnega katolicizma, odklanjala pa ju je tudi zaradi Krekove široke socialnogospodarske dejavnosti, ki je socialnim demokratom bistveno zožila manevrski prostor in odvzela velik del nižjih slojev, ki bi verjetno v precejšnji meri postali njihovi somišljeniki, volivci ali celo strankini člani.¹⁷ Ne glede na omenjeno obrobno pa so iz njenih vrst prihajale pomembne demokratične pobude.

Socialni demokrati so bili vsa leta odločanja o najpomembnejšem političnem vprašanju na začetku 20. stoletja – volilni reformi – v kranjskem deželnem zboru »navzoči le na galeriji, med občinstvom«.¹⁸ Ker v deželnem zboru niso imeli nobenega predstavnika, so svojo politično voljo za uvedbo splošne in enake volilne pravice za oba spola v njem izrazili tako, da so 25. oktobra 1905 vložili peticijo za volilno reformo. Peticiji so priložili več kot 6000 podpisov.¹⁹ Sicer pa je Jugoslovanska socialnodemokratska stranka svoje poglede glede volilne reforme izražala

¹³ Jurij Perovšek: Politične in narodnostne razmere na Kranjskem v začetku 20. stoletja. V: Sto let zavoda sv. Stanislava. Ljubljana 2005 (dalje Perovšek, Politične in narodnostne razmere na Kranjskem), str. 10–11.

¹⁴ Ivan Cankar: Zbrano delo : knjiga 25. Ljubljana 1976, str. 244.

¹⁵ Franc Rozman: Odnos med Nemci in Slovenci na prelomu stoletja : primer socialne demokracije. V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Ljubljana 2004, str. 68.

¹⁶ Jasna Fischer, Franc Rozman: Socialna demokracija in kmetstvo 1870–1914 na Slovenskem. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1997, št. 1, str. 15; Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana 1986 (dalje Zgodovina ZKJ), str. 36–37.

¹⁷ Franc Rozman: Odnos slovenske socialne demokracije do Kreka. V: Krekov simpozij v Rimu, Celje 1992, str. 182.

¹⁸ Janko Pleterski: Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998, str. 170.

¹⁹ Prav tam, str. 167, 174–175. O predložitvi peticije JSDS za deželno volilno reformo glej tudi ZA KPJ, V, str. 138.

na političnih shodih in v strankarskem tisku. Poleti 1903 in jeseni 1905 je pripravila več dobro obiskanih shodov, na katerih je zahtevala splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico, kar je ponovila tudi pred deželnozborskimi volitvami februarja 1908.²⁰ JSDS je poudarjala, da je politika stvar »vseh«, zato ima splošna in enaka volilna pravica »enostavno nalogo, ustvariti zastopstvo tiste množice, ki je«.²¹

JSDS je v prvih letih 20. stoletja večkrat zelo ostro ocenila katoliški in liberalni tabor. Katoliškemu taboru je očitala klerikalizem in je poudarjala, da je ime »katoliško« na Slovenskem samo sinonim za »klerikalno«.²² Klerikalizem je opredelila kot smer, »ki hoče cerkvi in duhovništvu priboriti in zagotoviti merodajni upliv ne samo na cerkvenem, temveč na vsakem področju: V državi, v socialnem življenju, v šoli. Klerikalizem je tendenca, podložiti vse življenje cerkvi in njenim organom.«²³ Socialna demokracija je večkrat poudarila, da ni sovražnica vere, temveč jo spoštuje, a razume kot zasebno zadevo vsakega posameznika, ki se ne sme izrabljati v politične namene.²⁴ Socialni demokrati so, enako kot liberalci, proti katoliškemu gibanju uprli kulturnobojno ost, saj so poudarili, da »nikjer ni boj proti antikulturnemu klerikalizmu tako krvavo potreben, kakor pri nas«.²⁵ V tem smislu je Etbin Kristan na V. zboru JSDS leta 1904 napovedal: »Kadar bode proletariat organiziran, pride čas, da se razbijejo klerikalne buče.«²⁶ Do tedaj pa je stranka pozivala vse Slovence, »kar vas ni klerikalnih, mislite na to, da je vaša politična dolžnost, zavezati ošabno in brezobzirno prodirajoči klerikalni naval«.²⁷ JSDS, ki se je sicer videla na prvem mestu v boju proti političnemu katolicizmu,²⁸ je bila pripravljena sodelovati tudi z drugimi političnimi silami (liberalci) v boju proti političnemu katolicizmu. To je pokazala skupna manifestacija z liberalno Narodno napredno stranko proti III. katoliškemu shodu leta 1906 v Ljubljani.²⁹

Medtem ko je socialna demokracija imela katoliški tabor oziroma SLS za nevarnega nasprotnika, o liberalcih ni imela takega mnenja. O liberalizmu je menila, da je že brez prave življenjske moči, in mu očitala nizko kulturno raven v boju proti katoliškemu nasprotnikom. Kritična je bila tudi do večkrat poudarjane liberalne svobodomiselnosti, saj je opozarjala, da je liberalizem zaradi kapitalistične proiz-

²⁰ ZA KPJ, V, str. 119, 138; Rdeči prapor (dalje RP), št. 30, 24. 7. 1903, V boj za splošno volilno pravico!, št. 31, 31. 7. 1903, Dopisi in shodi. Ljubljana. Idrija; št. 13, 15. 2. 1908, Volilci kmečkih občin za deželni zbor!, št. 14, 19. 2. 1908, Deželnozborski volilci!

²¹ RP, št. 27, 6. 7. 1906, Volilna reforma.

²² RP, št. 32, 10. 8. 1906, Slovenci!

²³ RP, št. 36, 7. 9. 1906, Klerikalizem. RP, št. 21, 20. 5. 1904; št. 33, 17. 8. 1906, Katoliški shod; št. 9. 1. 3. 1907, Volilci!; ZA KPJ, V, str. 126–127.

²⁴ RP, št. 21, 20. 5. 1904, Duhovščina in delavstvo!; št. 36, 7. 9. 1906, Klerikalizem; št. 9. 1. 3. 1907, Volilci!

²⁵ Prav tam.

²⁶ ZA KPJ, V, str. 127.

²⁷ RP, št. 32, 10. 8. 1906, Slovenci!

²⁸ RP, št. 49, 2. 12. 1904, Klerikalizem; št. 9, 1. 3. 1907; št. 62, 5. 8. 1908, Klerikalizem.

²⁹ Slovenski narod, št. 195, 27. 8. 1906, Sijajni ljudski shod v »Narodnem domu«.

vodnje, ki jo je ustvaril, le navidezno svobodomiselni, v resnici pa tiranski. Nasprotno pa naj bi bil socializem, ki je videti kot tiranski, najbolj svoboden, kajti socialisti hočejo, da delavci izvedejo socialno revolucijo, to je svojo osvoboditev iz okovov kapitalizma.³⁰

Kljub temu da JSDS liberalizma ni resneje upoštevala, pa mu je v svojih političnih analizah namenila opazno pozornost. Poudarjala je, da so liberalci zaradi svoje ošabnosti in lenobe največja ovira svobodomiselnemu duhu na Slovenskem. Po njeni oceni se je stranka političnega katolicizma lahko za svoj politični uspeh bolj zahvalila liberalni lenobi in nesposobnosti kot pa svojemu delu.³¹ Kot je na VI. zboru JSDS od 2. do 4. februarja 1907 v Trstu dejal Etbin Kristan, je namreč slovenski liberalizem »sedel na prestolu in je čakal, kdaj pride ljudstvo. Brez jasne programatične podlage se je liberalna stranka neprenehoma metamorfizirala; kako je izpreminjala svoje mnenje v tako važni stvari, kakor je volilna pravica, je še v živem spominu. Ni torej čudež, da je izgubila zaupanje skoraj povsod. Danes je slika ta: Na eni strani klerikalna masa, ki pojde za svojim vodstvom čez drn in strn; na drugi strani socialno demokratično delavstvo organizirano in zanesljivo.«³² Kljub temu pa večjega vpliva ni imelo. Socialna demokracija je pred prvo svetovno vojno sicer naraščala v industrijskih predelih – npr. v jeseniški dolini, kjer je od leta 1900 dalje dosegala vedno boljše volilne rezultate –, vendar je bilo za velike politične oziroma volilne uspehe delavsko gibanje na Slovenskem še prešibko. Omejeno je bilo na nekaj močnih industrijskih središč in se je počasi širilo zunaj njih.³³ V vprašanju sobivanja z drugimi idejnimi, političnimi in socialnimi subjekti pa je bila eden od dejavnikov tedanjega medsebojnega slovenskega izključevanja, ki je odločilno oblikovalo slovenske politične razmere v moderni dobi.³⁴

Z začetkom vojne in uvedbo vojnega absolutizma je bilo politično življenje zatrto, prepovedana pa je bila tudi vsakršna dejavnost delavskih organizacij. Z obnovo političnega življenja leta 1917 in oblikovanjem majniške deklaracije in deklaracijskega gibanja je v politični prostor ponovno stopila tudi JSDS. Za razliko od katoliške in liberalne stranke deklaracije ni podpisala že zaradi dejstva, ker ni bila parlamentarna stranka. Vendar se deklaracijskemu gibanju ni pridružila, pa tudi septembrske ljubljanske izjave ni podpisala. Toda ob deklaracijskem gibanju se je stranka soočila z dilemo, ali sme delavska stranka sodelovati z buržoazijo v primeru, ko gre za narodno vprašanje. Glede tega sta se v stranki oblikovali dve struji, pri čemer je ena zagovarjala stališče ohranitve monarhije in bila proti sodelovanju z buržoazijo, druga, t. i. omladinska, pa je zahtevala aktivno udeležbo v jugoslovanskem gibanju za samostojno državo Jugoslovanov.³⁵

³⁰ Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 12–13, 31–32.

³¹ RP, št. 42, 20. 10. 1905, Naprej za splošno in enako volilno pravico!

³² ZA KPJ, V, str. 140.

³³ Gestrin-Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 299.

³⁴ Perovšek, *Politične in narodnostne razmere na Kranjskem*, str. 36.

³⁵ Gestrin-Melik, *Slovenska zgodovina*, str. 328–334.

Z radikalizacijo narodnega vzdušja se je maja 1918 JSDS zblížala s katoliško in liberalno stranko glede reševanja nacionalnega vprašanja. Na vseslovenskem delavskem dnevu, ki ga je JSDS organizirala konec julija 1918, je prišla do izraza zahteva »po skorajšnjem splošnem miru brez aneksij in kontribucij na podlagi samoodločbe narodov«. Stranka je razglasila »v smislu svojih, žal ob indiferenci meščanskih strank pred desetletjem podanih tozadevnih izjav ponovno svojo trdno voljo po združitvi našega troimenega naroda v lastno demokratično državo« in izjavila, »da bo v dosego tega cilja zastavila vse svoje sile«. Poudarila je še, da je jugoslovansko socialistično delavstvo »v načelu in praksi za samostojni nastop vseh političnih strank«, ker je v boju za skupni cilj samostojni nastop učinkovitejši, saj nikomur ne veže rok. »Ker pa ne more izključevati v tej izvanredni zgodovinski dobi eventuelne potrebe skupnega nastopa z vsemi drugimi strankami v narodu,« mora o tem odločati vodstvo stranke ali strankin zbor. Glede vprašanja ureditve mej Jugoslavije se je zavzemala za sporazumen dogovor s prizadetimi narodi na temelju samoodločbe in plebiscita.³⁶ Sredi avgusta 1918 se je udeležila ustanovitve Narodnega sveta, vendar socialni demokrati vanj niso stopili, čeprav je strankino vodstvo izjavilo, da ne zavrača sodelovanja in da si s tem pridržuje proste roke.³⁷

II

V novo državno skupnost, Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), je JSDS stopila z modernimi in v veliki meri demokratičnimi programskimi opredelitvami ter zahtevami, oblikovanimi že v predhodnih obdobjih. V njenem dojemanju je imela demokracija še naprej izrazito politično in socialno vsebino oziroma dimenzijo, ki sta se medsebojno tesno prepletali. Vendar je po končani prvi svetovni vojni, kakor drugje po Evropi, tudi na Slovenskem, v vzdušju družbene radikalizacije v delavski stranki prišlo do diferenciacije in nato leta 1920 do razcepa na reformno – socialnodemokrasko ter revolucionarno – komunistično smer. Usmeritev nove politične stranke, Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), katere integralni del so bili tudi komunisti na Slovenskem, je bila določena s smernicami Kominterne. Ta pa je neposredno po končani vojni kakor tudi pozneje vzpodbujala revolucionarne prevzeme oblasti, kakor je bilo med drugim določeno tudi v znamenitih »21 pogojih za sprejem v Kominterno«, ki so usodno posegli v diferenciacijo svetovnega delavskega gibanja.³⁸

Enako kot socialnodemokraska je bila tudi komunistična stranka na Slovenskem utemeljena na programu široke družbene in politične preobrazbe, izhajajoč iz kritike oziroma zavračanja obstoječega kapitalističnega sistema. Njune neposredne

³⁶ ZA KPJ, V, str. 354, 355.

³⁷ Prav tam, str. 355.

³⁸ Avgust Lešnik: Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923). Koper/Capodistria 1994, str. 230–239; Komunistička internacionala : stenogrami i dokumenti kongresa : drugi kongres Komunističke internacionale : knjiga 2. Gornji Milanovac 1981, str. 392–396.

zahteve in cilji so bili v marsičem isti. Bistveno pa sta se stranki razločevali v vprašanju poti, ki vodi k udejanjenju socialno-političnega programa. Omenjena razlika je pomembno določila njune poglede na vprašanje demokracije in jima odredila različna položaja v družbenopolitičnem prostoru, saj je bila pripravljenost na sobivanje pri eni ali drugi stranki temeljno različna. Socialni demokrati so še naprej vztrajali na reformni poti družbenih sprememb na parlamentarni osnovi v okviru pluralne meščanske demokracije. Do jeseni 1919 so z meščanskimi strankami tudi sodelovali v različnih vladah. S katoliško in liberalno stranko v Narodni oziroma Deželni vladi Slovenije, v katerih sta sodelovala Anton Kristan in Albin Prepeluh; oba sta pokrivala resor za socialno politiko, Kristan pa nekaj časa tudi resor za narodno gospodarstvo.³⁹ Anton Kristan je bil minister za gozdove in rudnike tudi v centralni vladi. Sodelovanje v meščanskih vladah, t. i. ministerializem, so socialni demokrati sprva utemeljevali s težkimi razmerami neposredno po končani vojni, ki da so zahtevale čim širšo koncentracijo narodnih sil, kar pa je z uveljavljanjem radikalnejših pogledov znotraj stranke kmalu postalo eden izmed virov notranjih nasprotij, ki so nato pripeljala do razcepa stranke.⁴⁰ Komunisti pa so, nasprotno, zagovarjali program revolucionarnih sprememb, utemeljenih na monopolu delavskega razreda, to je diktaturi proletariata oziroma političnooblastnem monizmu. Poudarjali so, da socializma ni mogoče uveljaviti v okviru meščanske demokracije in parlamentarnih ustanov, marveč le s pomočjo delavskih svetov, kajti le sovjetska oblast lahko zavaruje »resnično proletarsko demokracijo« in vodilno vlogo industrijskega proletariata, ki mu pripada vloga vladajočega razreda. Kljub temu pa so do končne osvojitve oblasti nameravali izkoriščati politične pravice v buržoazni državi in na ta način izražati svoje zahteve po pravni in politični enakosti. Opozarjali pa so, da je KPJ »načelni nasprotnik parlamentarizma kot sredstva razredne vladavine« ter da potem, ko proletariati prevzame oblast, parlamentarizem ne bo mogoč.⁴¹ Poleg omenjenega odnosa do parlamentarizma se je pojmovanje demokracije v obeh delavskih strankah izražalo še v načelnih in vsakodnevnih razmerjih do številnih drugih institucij ter v pristopih k reševanju družbenih vprašanj, npr. v odnosu do Cerkve in religije, vojske in vojne, narodnega vprašanja, drugih političnih subjektov, enakosti spolov, človekovih pravic, instituta lastnine itd. Vse to je pri eni in drugi stranki izoblikovalo zaokrožen sistem norm ali vrednot. Njuno umevanje socializma in demokracije je mogoče med drugim razbirati v programskih dokumentih in drugih usmeritvah, v začetnem obdobju pa izrazito tudi v ustavni razpravi v prvi polovici leta 1921 v ustavodajni skupščini Kraljevine SHS.

³⁹ Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918–1921. Ljubljana 1992, str. 184, 185; Jurij Petrovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918 : študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, str. 81.

⁴⁰ France Klopčič: Velika razmejitev : študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920. Ljubljana 1969, str. 39, 40.

⁴¹ Prav tam.

Obe smeri marksističnega delavskega gibanja sta govorili o socializmu, vendar sta ga pojmovali različno. Za komunistično gibanje je bilo značilno fundamentalistično razumevanje socializma kot nepluralnega, totalitarnega sistema, utemeljenega na diktaturi ene socialne in politične smeri, kar je že v osnovi izključevalo parlamentarizem in možnost sobivanja sploh. Nasprotno pa socialnodemokrasko pojmovanje socializma ni zavračalo modernih družbenih institucij in pridobitev, kot so parlamentarizem in večstrankarstvo, človekove pravice in svoboščine, tržna ekonomija, pravna država ipd. Vse te podmene moderne družbe so razumeli ne samo kot pomembne, temveč tudi kot nepogrešljive v socialnodemokraskih predstavah o socialno pravični državi.

Med pogledi posameznih vidnih osebnosti socialnodemokratične usmeritve pa je mogoče prepoznati večje ali manjše razlike in specifične poudarke. Izvirno politično misel o vprašanju demokracije je v okviru JSDS npr. razvil Albin Prepeluh - Abditus, ki je že v zgodnejših spisih poudarjal, da ima demokracija dve temeljni razsežnosti, tj. socialno in narodno. Ti dve ideji bistveno prežemata njegovo presojo politike in družbe sploh in sta medsebojno najtesneje povezani, za kar pa ni dobil neposrednih zgledov v marksizmu.⁴² Ob tem pa je pri Prepeluhu v ospredju tudi etična razsežnost demokracije, ko je poudarjal, da demokracija ni samo »snovni zakon, temveč predvsem kulturno čustvo, je npravna zapoved duševnega življenja sodobnega človeka. /.../ Zato je demokratično čustvo pomembnejše kot zgolj snovno zamišljen socialistični nauk.«⁴³

Prepeluh je bil zagovornik reformne in etične opcije družbene ureditve. Leta 1920 je v enem najpomembnejših spisov *Demokracija ali diktatura* podal teoretični okvir svojega razumevanja demokracije in z njo povezane demokratičnosti države. V svojih razčlembah stvarno ugotavlja, da vsak sloj, ki pride do politične moči, »uporablja demokracijo v svoj prid, v svoje socialne namene«. Tako ima vsaka demokratična vladavina sicer svojo socialno vsebino, toda ta vsebina dobi v demokratični politiki, v kateri sodelujejo vsi socialni sloji, potrditev na demokratičnih volitvah, kjer odloča večina. Zato je narava demokracije lahko meščansko demokratična, kmečko demokratična ali pa proletarsko (socialistično) demokratična. Skladno z njegovo interpretacijo je mogoče o demokraciji govoriti samo takrat, ko obstaja skladnost med družbeno in upravno oziroma državno močjo. Demokratična država se mora naslanjati izključno le na obstoječe socialne sile in vsaka nasilna razporeditev državne oblasti, npr. s pomočjo vojske, je izključena oziroma nesprejemljiva. Skladno s tem se mora v demokratičnih državah vojska uporabljati samo v zaščito zakonov, ki so nastali po volji socialnih dejavnikov v državi, torej na demokratični podlagi. V vseh drugih državah služi armada drugim ciljem, po navadi samo vladajočemu sloju, in to ne glede na to, ali ta sloj predstavlja večino ali manjšino prebivalstva. Predvsem v monarhičnih državah (torej tudi v Kraljevini SHS!) pa je armada lahko orodje tudi posameznih vladarskih rodbin. Če so v

⁴² Milan Zver: *Demokracija v klasični slovenski politični misli*. Ljubljana 2002, str. 104–106.

⁴³ Albin Prepeluh: *Pismo socialni demokraciji*. V: *Demokracija*, 1918, št. 3–4, str. 46.

omenjenem razmerju med državo in družbo očitna nasprotja, je mogoče govoriti samo o diktaturi. Prepeluh je poudarjal, da se je marksistični socializem vedno opiral na demokracijo in da je le po demokratični poti hotel doseči oblast v državi. Zato so se socialistične stranke prizadevale za splošno in enako volilno pravico in pripisovale tolikšen pomen volitvam v zakonodajne in upravne korporacije. Govoril je o »diktaturi demokracije«, po kateri so in še vedno stremijo socialistične stranke, ter poudarjal, da se ta diktatura močno razlikuje od boljševiške diktature, »ki se sicer imenuje tudi diktatura proletariata, toda to dejansko ni«. Tedanji ruski sistem je označil za »despotični socializem«, ki ni nastal iz poloma Rusije v svetovni vojni in ne iz naravnega razvoja družbe oziroma dozorelosti kapitalizma; zanj je značilno, da se naslanja na močno armado in da mu manjkajo ekonomski predpogoji, zaradi česar je v deželi zavladata velika gmotna beda.

Poseben pristop k razčlembi in utemeljevanju demokratičnih načel je razvila Alojzija Štebi, ki je leta 1919 zaradi sporov med levico in desnico sicer izstopila iz JSDS. Vztrajno si je prizadevala, da bi ženske dobile veljavo polnovrednih državljanek v kulturno tako raznoliki Jugoslaviji, kar je impliciralo precej neugodna tla za razvoj ženskega gibanja. Tega je razumela kot del splošnega socialnega vprašanja in ga doživljala »kot obliko političnega, družbenega in kulturnega dela za doseganje idealov socializma in humanizma«. ⁴⁴ Ob koncu vojne je objavila brošuro *Demokratizem in ženstvo*, v kateri je načrtala program ženskega gibanja, ki takrat na Slovenskem še ni bilo organizirano. Menila je, da so časi preresni, da bi ženske še nadalje ostajale prepuščene same sebi, da jih je treba prebuditi iz apatičnosti in animirati za uveljavljanje politične enakopravnosti moških in ženskih kot ene izmed zahtev demokratične dobe ter preseči pojmovanje, da so tovrstne zahteve žensk »zelo problematične vrednosti«. Pa vendarle je gledala na žensko v političnem prostoru drugače kot na moškega. Opozarjala je namreč, da si morajo biti ženske na jasnem, iz kakšnih nagibov bodo zahtevale politično enakopravnost, kako se bodo udeleževale in kako bodo izrabile svoje pravice, saj ni soglašala s tistimi, ki so menili, da je torišče delovanja moškega in ženske v javnem življenju enako. Po njenem prepričanju mora ženska izbrati tisto polje za svoje delovanje, »ki najbolj odgovarja njenemu najnaravnejšemu poklicu, materinstvu«. In čas po vojni naj bi žensko delovanje usmerjal predvsem na socialno polje. Tu je nasprotovala dobrodelnosti, ki da je ponižujoča za one, ki so je deležni, a tudi za one, ki jo izvršujejo, ker je ta način socialne pomoči prisiljen. Prava socialna pomoč mora biti zavestna, mora izvirati iz prepričanja dolžnosti, »ker smo vsi člani socialne skupnosti, zato imamo tudi vsi socialne dolžnosti, iz socialne vesti, iz socialne odgovornosti se mora oprijeti ženstvo dela v javnosti in za javnost«. Razen socialnih nalog v demokratični družbi bodo ženske opravljale še druge naloge, ki jih bodo izvrševale ravno zaradi svojega materinskega čustva uspešno, tj. pri oblikovanju javnega življenja, pri zakonodaji in upravi v državi in občini, s ciljem krepiti nravnost in plemeniti življenje celotne skupnosti. Štebijeve je verjela, da bodo ženske z državljanskimi

⁴⁴ Suzana Tratnik: Alojzija Štebi. V: Pozabljena polovica. Ljubljana 2007, str. 194, 195.

pravnicami sposobne odstraniti iz razmerja med narodi načelo sile, ki da je še dediščina iz barbarskih dob, in da se to nadomesti s trdnimi pravnimi normami. Poslanstvo ženske v demokratični družbi je po Štebijevi materinstvo v individualnem in širšem socialnem pomenu. Iz poglobljenega pojmovanja materinstva naj bi izšel naraščaj, ki bo znal pravilno uporabljati pravico svobode in ki se tudi ne bo branil dolžnosti svobode.⁴⁵

Ob že omenjeni ustavni razpravi, v kateri so razločno prihajali do izraza različni pogledi na demokracijo, je med slovenskimi socialističnimi prvaki in poslanci s svojimi razpravami izstopal zlasti Etbin Kristan. Izpostaviti velja njegovo obširno razpravo v odboru za pripravo ustave februarja 1921, ko je socialistična poslanska skupina nasproti vladnemu predlogu predstavila svoj načrt ustave, pri čemer je Kristan poudaril, da socialistična skupina ni pripravila t. i. socialistične ustave, ki glede na politično razmerje sil ne bi imela možnosti za sprejem. Zato naj bi načrt ustave vseboval le predloge, ki bi bili širše sprejemljivi v vseh skupinah s poslušom za socialna vprašanja, saj se ta morajo reševati sistemsko in ne po poti miloščine.⁴⁶ Izrecno je poudaril osebno prepričanje, da bo slej ko prej obstoječemu kapitalističnemu sistemu sledil nov družbeni red; vendar socialisti v konkretnih razmerah upoštevajo realne razmere, v katerih nimajo večine za uveljavitev svojih idej, nasilnega uveljavljanja pa ne sprejemajo. Dejal je, da bo delavski razred zmagovit šele takrat, ko bo številčen in si bo s tem zagotovil večino, to večino pa bo dosegel le, če bo znotraj samega delavskega razreda vladala strpnost. Slednje je bilo seveda usmerjeno na komuniste in je zadevalo različnost metod delovanja, ki so razcepile delavstvo. Kljub razlikam pa je izrazil upanje, da bo vendarle mogoče vzpostaviti medsebojno sodelovanje, posebno v nastopih proti t. i. reakciji, ki da je enako nevarna vsakemu družbenemu napredku.

Socialistični načrt ustave se je zavzemal za uveljavitev postopnega prehoda (»glatko i bez prevelikih trzavica«) meščanske družbe v socialistično – kar so komunistični poslanci ostro napadali, ker je bil tak načrt po njihovem prepričanju v interesu buržoazije – in ustavno reševanje vprašanj, ki zadevajo najbolj zastopljene sloje.⁴⁷ Socialisti so poudarjali, da njihov ustavni načrt temelji na stališču, da oblast izhaja iz ljudstva, kar implicira republikansko obliko vladavine, kjer bodo na oblasti participirale tudi meščanske stranke in torej še ne bo socialistična. Izjavljali so, da mora imeti ljudstvo pravice »ne samo na papirju, temveč tudi v realnem življenju«, da mora biti ljudstvo glavni dejavnik pri odločanju o vseh pomembnih vprašanjih. Proti monarhiji so bili iz načelnih razlogov in ne iz konkretnega nasprotovanja dinastiji Karađorđevićev. Kristan je poudarjal, da je lahko le republikanska oblika vladavine temelj vsaki demokratični državi v 20. stoletju in da mora biti država suverena v vseh pogledih. Po mnenju socialistov pa država ni suverena, če mora npr. deliti oblast z organizacijo, »ki ni od tega sveta«, to je s

⁴⁵ Alojzija Štebi: *Demokratizem in ženstvo*. Ljubljana 1918, str. 1, 2.

⁴⁶ Stenografske beleške : rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I. Beograd : sine anno, 11. sednica, 15. 2. 1921, str. 140.

⁴⁷ Prav tam, str. 141–142.

Cerkvijo, in to še posebej, če v državi obstoji več veroizpovedi. Socialisti so zagovarjali ločitev države od vseh Cerkva v vseh pogledih in se v tem okviru zavzemali za svobodo veroizpovedi in prepričanja. Ločitev naj bi zadevala tudi šole, saj država ne more imeti interesa vzgajati pravoslavce, katolike, muslimane itd., temveč mora biti njen interes vzgajati svobodne državljane, mora pa dopuščati vse vere. Zavračali so udejstvovanje Cerkva na političnem, gospodarskem in socialnem področju.⁴⁸

Socialisti so ob omenjenih zahtevah posebej opozorili, da je najpomembnejši del ustave tisti, ki zadeva urejanje ekonomskega in socialnega področja, in poudarjali, da mora biti država organizacija celotnega ljudstva in ne zaščitnica enega ali drugega razreda. Prizadevanja bi morala potekati v smeri zmanjševanja razrednih nasprotij na podlagi postopnega zagotavljanja enakih pravic na ekonomskem in socialnem področju, tj. takšne organiziranosti družbe, v kateri bodo interesi ljudstva vedno na prvem mestu in se bo npr. spremenil položaj delavca, ki je v položaju »slepega sužnja«. Kristan je poudarjal, da je politična demokracija najtesneje povezana z demokracijo na ekonomskem področju, se zavzemal za raznovrstne oblike lastnine in zagotavljal, da v socializmu privatna lastnina nikakor ne bo ogrožena. Vsa našeta vprašanja je bilo po mnenju socialistov mogoče začeti reševati takoj, že v obstoječi ureditvi, s ciljem izogniti se preostrim spopadom in velikim žrtvam ter prepričati delavstvo, da bo svoje cilje doseglo po legalni poti.⁴⁹ Kristan se je tudi pozneje angažiral v ustavni razpravi glede vprašanja ločitve države in Cerkve ter tozadevnega položaja šol. Opozarjal pa je tudi na konkretne primere oblastne kršitve pravice do stavke in omejevanja svobode tiska.⁵⁰

Slovenski socialni demokrati so v ustavodajni skupščini opazno poudarjali politično vlogo parlamenta. Skladno z njihovimi pogledi bi morala biti skupščina zrcalo vseh ljudskih skupin, torej predstavnica vseh slojev in razredov v državi. Vendar lahko odigra takšno vlogo samo ob ustreznem volilnem redu, ki obsega najširše plasti ljudstva ne glede na spol. Zavračali so argument, po katerem ženskam ni mogoče dati volilne pravice, ker da bi bili v primeru njihove volilne udeležbe rezultati volitev bolj »reakcionarni« kot sicer, saj naj bi ženske volile samo duhovnike. Poslanec Josip Kopač je menil, da je žensko pač treba uvesti v politiko in jo pripraviti, da bo sčasoma volila »napredno«, njeno pravico do tozadevne enakopravnosti pa je utemeljeval tudi na požrtvovalnosti, ki so jo ženske izkazale med vojno. Zato je očitke naslovil na vse tiste, ki so med vojno povzdigovali to njihovo vlogo, po vojni pa so jim odrekli volilno pravico. Kakor že večkrat so socialni demokrati tudi ob vprašanju ženske volilne pravice ugotavljali, da kot parlamentarna manjšina nimajo možnosti vplivati na sprejem zakonodaje, bili pa so tudi razočarani, ker so bili v glavnem vsi njihovi predlogi zavrjeni.⁵¹

⁴⁸ Prav tam, str. 143.

⁴⁹ Prav tam, str. 144–145.

⁵⁰ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I, Beograd 1921 (dalje SB US K SHS, I), 35. redovni sastanak, 21. 5. 1921, str. 6.

⁵¹ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II, Beograd 1921, 50. redovni sastanak, 13. 6. 1921, str. 27, 28.

Med slovenskimi komunističnimi poslanci je bil v ustavni razpravi opazen predvsem Vladislav Fabjančič. Njegovi nastopi so bili vidno usmerjeni v kritiko aktualne oblasti in razmer v državi. V svojih nastopih je povsem neposredno izpovedal komunistične revolucionarne cilje in poslancem vladnih strank sporočal: »Prišel bo dan, ko se bo tudi Vaša sila zrušila. Takrat pa bo prišla pravica. Do takrat pa bomo proti Vam v opoziciji in v razrednem boju, ker ste Vi samo zastopniki kapitalističnega razreda. Potem bo prišla sovjetska republika Jugoslavija kot del svetovne sovjetske republike. /.../ Vaša politika proti kmetškemu in delavskemu proletariatu ruši temelje državnega in narodnega edinstva, ruši to, o čemer vi trdite, da vam je najsvetejše. Nam pa je v prvi vrsti za rešitev proletarijata, celega naroda in celokupnega človeštva. Mislim, da bomo to rešitev dosegli po drugi poti: s socialno revolucijo in ustanovitvijo federativne sovjetske republike celega sveta.«⁵²

Vse večji vpliv komunistov, ki ga je nedvoumno potrdil izid volitev v ustavodajno skupščino novembra 1920, ko so postali tretja najmočnejša stranka, ter vzdrževanje revolucionarnih razmer sta obstoječo družbeno ureditev v temeljih zamajala oziroma ogrozila. Zato je vlada sprejela ukrepe, s katerimi je želela onemogočiti politično dejavnost predvsem komunistov. Z Obznano, izdano 30. decembra 1920, je za obdobje zasedanja ustavodajne skupščine do sprejetja ustave prepovedala komunistično dejavnost (razen komunističnim poslancem) ter želela preprečiti splošen nered, boljševidem in krvavo revolucijo, kakor je bilo zapisano v tej uredbi.⁵³ Pripomniti pa je treba, da so komunisti kljub prepovedi delovanja spomladi 1921 sodelovali pri občinskih volitvah in jim oblast ni povzročala posebnih težav. V predvolilni dejavnosti so pogosto v prikitem jeziku propagirali komunistični program; poudarjali so nujnost boja za »končno in popolno zmago proletariata«; zatrjevali, da »niti v parlamentu niti v občinah ne more iskati delavsko in kmečko ljudstvo svoje rešitve«; odkrito so govorili, da se udeležujejo volitev občinskih odborov le zato, da proletarijat »tudi tja zanese razredni boj, ki naj oslabi in razkroji te instrumente suženjstva«.⁵⁴ Ko so sredi leta 1921 nekateri komunisti začeli posegati po metodah individualnega terorja, so s tem izzvali oblast, da je stranko z Zakonom o zaščiti države 2. avgusta 1921 prepovedala.⁵⁵ Komunistična stranka je posledje dve desetletji delovala v ilegali in po pomenu bolj ali manj na družbenem obrobju. Močno sta jo prizadeli tudi uvedba diktature kralja Aleksandra, 6. januarja 1929, in vzpostavitev političnih razmer na njeni podlagi.

Izločitev komunistične partije iz javnega življenja pa posledično ni povzročila okrepitve JSDS. Ta je namreč v dvajsetih letih bila v precej kontroverznem položaju. Svojo moč in vlogo je nameravala okrepiti z vključitvijo v vsejugoslovansko

⁵² SB US K SHS, I, 27. redovni sestanek, 10. 5. 1921, str. 11–16.

⁵³ Triša Kaclerović: Obznana (29. december 1920). Beograd 1952.

⁵⁴ Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921. Ljubljana 1980, str. 242–245.

⁵⁵ Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 95, 11. 8. 1921, Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi.

delavsko stranko, kar je storila konec leta 1921 z vstopom v Socialistično stranko Jugoslavije (SSJ), s čimer je postala Pokrajinska organizacija SSJ za Slovenijo, na drugi strani pa se je v Sloveniji v letih 1922 in 1923 razbila na več frakcij, kar je slabilo njen vpliv. Če so socialni demokrati na volitvah v ustavodajno skupščino novembra 1920 dobili sedem poslanskih mandatov, so volitve v narodno skupščino marca 1923 dočakali razdeljeni v štiri skupine in pričakovano ostali brez mandata.⁵⁶

Programsko se nova stranka ni razlikovala od programskih izhodišč, ki so že bila oblikovana v okviru JSDS, saj je tudi SSJ zahtevala uveljavitev socializma in s tem brezrazredne družbe po mirni poti. Poudarila pa je spoznanje, da se bo socialistična ideja polno uveljavila le, če bo široko prodrla med industrijsko delavstvo, med obrtniški in kmečki stan, za socializem pa bo treba pridobiti tudi izobraženstvo in tehnično inteligenco. Samo tako bo socializmu zagotovljen trajen obstanek oziroma bo postal »želja ogromne večine delavnega naroda«.⁵⁷

Čeprav so med komunisti in socialisti ostajale velike idejnopolične razlike, nasprotja in zamere, pa so bili zmožni tudi skupnih in celo širših nastopov. Tako je na pobudo komunistov prišlo na ljubljanskih občinskih volitvah decembra 1922 do odmevnega skupnega nastopa komunistov, krščanskih socialistov in socialističnih zarjanov v okviru Zveze delovnega ljudstva (ZDL) s ciljem preprečiti zmago liberalcem. ZDL je v predvolilnih nastopih zahtevala uveljavitev najširše samouprave občin, odpravo Zakona o zaščiti države, svobodo združevanja, zagotovitev dostojnega življenja občanov itd. Delavska lista je ob velikem zgražanju liberalcev nad »nemoralno« povezavo v Ljubljani zmagala z občutno večino. V začetku leta 1923 so komunisti in omenjeni zarjani ustanovili celo posebno Socialistično stranko delovnega ljudstva, ki je potem marca istega leta sicer neuspešno nastopila na volitvah v narodno skupščino.⁵⁸ Pokrajinska organizacija SSJ in komunisti so dosegli določene uspehe na področju povezovanja socialističnih in komunističnih sindikalnih organizacij, sodelovali so na volitvah v oblastne skupščine leta 1927, medtem ko je na volitvah v narodno skupščino istega leta SSJ nastopila samostojno in zagotovila zmago Josipu Petejanu kot edinemu predstavniku marksističnih strank na Slovenskem v narodni skupščini v dvajsetih letih v obdobju po sprejetju vidovdanske ustave.⁵⁹

⁵⁶ Toma Milenković: *Socijalistička partija Jugoslavije 1921–1929*, str. 31–35, 73–83; Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana 1965 (dalje Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*), str. 217, 227–230, 251.

⁵⁷ Jurij Perovšek: *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Ljubljana 1998, dok. 28, str. 112–115.

⁵⁸ Janko Prunk: *Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922*. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1971–1972*, št. 1–2, str. 202–204, 213–215.

⁵⁹ Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, 323–327, 344–348, 360–365; Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, str. 244–248, 279–280, 318–320, 331–332, 364–365.

III

Uvedbo kraljeve diktature je SSJ pospremila z izjavo, v kateri je poudarila, da je za nastalo politično krizo kriva buržoazija, ki se je celo desetletje v okviru strankarske politike brezobzirno bojevala za prevlado enih ali drugih skupin. Načelstvo stranke je ob tem poudarilo, da »razredno zavednega delavstva ne zadene odgovornost« za nastali položaj v državi, temveč ta odgovornost zadene »vse naše plemensko opredeljene buržoazne stranke«, ki so privedle do »katastrofe ustavnosti«. Hkrati je načelstvo opozarjalo svoje organizacije, naj ukrepejo vse potrebno skladno z novimi zakoni, da jih ne zadane pritisk »novega političnega kurza v državi«. ⁶⁰

Prilagodljivost strankinih funkcionarjev je bila opazna že v novem Živkovičevem režimu, ko so bili pripravljeni sodelovati v občinskih svetih. Vodstvo je zagotavljalo, da gre njihova stranka »po svoji začrtani poti, ker je prava«, na kar so se komunisti odzvali z vprašanjem, katera pot je prava. Zaradi prepovedi političnega delovanja stranke je vodstvo pozivalo svoje privrženca, naj sprejmejo nove razmere v državi z mislijo, da se bo pravi demokratizem še vrnil in da naj bolj kot doslej posvečajo pozornost samoizobraževanju in krepitvi delavske zavesti in miselnosti. ⁶¹

Povsem drugače so se na uvedbo diktature odzvali komunisti, ki so diktaturo pod vplivom Kominterne dosledno označevali kot vojaško-fašistično diktaturo, inspirirano s strani francosko-angleškega imperializma. KPJ se je kot edina stranka odzvala s pozivom na oboroženo vstajo. Napovedala je državljansko vojno delavcev, kmetov in narodov, ki jih je zatirala velikosrbska hegemonija. Nerealno je računala, da ji bo socialno in nacionalno zapostavljene sloje uspelo pritegniti v enotno fronto »od spodaj« in v odločno akcijo proti režimu diktature z gesli: »Zemljo delovnemu kmetu!«, »Proti vojni!«, »Za zvezo s Sovjetsko Rusijo!«, »Za diktaturo delavcev in kmetov!«, »Za svobodno zvezo delavsko-kmečkih republik na Balkanu!«. ⁶² Ob uvedbi režima diktature je dobila potrditev lastnega stališča o neučinkovitosti meščanskih demokratičnih institucij, ob prepričanju, da bo diktatura le še poglobila pereča socialna in nacionalna vprašanja, pa je videla tudi možnost za revolucionarno rešitev družbenih problemov, se pravi zamenjavo vojno-fašistične diktature z diktaturo delavcev in kmetov. ⁶³

Usmeritev v oborožen upor in zrušenje monarhije kot imperialistične tvorbe pa je ostala na ravni revolucionarne retorike oziroma želje. Komunisti so jo ponavljali še leta 1933, vendar do oboroženih spopadov, razen redkih izjem v primerih samoobrambe, sploh ni prišlo. Sektaška usmeritev že tako ali tako šibke in nepomembne stranke je komuniste še bolj osamila in jih izpostavila hudemu nasilju, s

⁶⁰ Delavska politika, 9. 1. 1929, št. 3, Vsem somišljenikom!

⁶¹ Anka Vidovič-Miklavčič: Socialna demokracija (socialisti) na Slovenskem v prvem letu diktature 1929. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 22, 23.

⁶² Proleter, št. 1, marec 1929, Vojno fašistička diktatura i naši zadatci.

⁶³ Prav tam, Dva meseca otvorene apsolutističke diktature.

katerim je režim nastopil proti njim. Komunistični odpor je potekal predvsem na propagandni ravni v obliki trosenja letakov; samo v Ljubljani je policija leta 1929 zasledila 17 večjih takšnih akcij.⁶⁴

Drugače kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah, kjer so bile partijske organizacije razkrite in razbite že kmalu po uvedbi diktature, je uspelo slovenskim komunistom ohraniti organizacijsko in akcijsko kontinuiteto vse do spomladi 1930, ko je tudi slovenski del KPJ zajel množičnejši val aretacij. Zlasti aretacije vodilnih komunistov (Jakob Žorga, Ivan Zver, Dragutin Gustinčič, Dušan Kermavner, Maks Strmečki itd.) oziroma njihov umik v tujino (France Klopčič, Lovro Kuhar, Viktor Koleša) so stranko za leto dni povsem ohromili. Ostale so le nekatere celice in nekompromitirani posamezniki, ki so bodisi delovali naprej samoiniciativno ali pa prenehali z delom.⁶⁵

Z začetkom leta 1932 se je razbita partijska organizacija začela postopno obnavljati. V procesu obnove je imela pomembno mesto generacija mladih komunistov (Boris Kidrič, Edvard Kardelj, Boris Zihel), ki je prevzela vodenje organizacije, s čimer je prišlo v vodstveni strukturi do diskontinuitete glede na dvajseta leta. Delo komunistov v tem obdobju je bilo izrazito usmerjeno v notranje partijske naloge, se pravi v vzpostavljanje organizacijske mreže partijskih organizacij, navzven pa je bilo še vedno omejeno le v propagandno delo. Daljša prekinitvev zvez z osrednjim vodstvom, ki je delovalo na Dunaju, in njegovo nerazumevanje za posebne potrebe stranke na Slovenskem (npr. izdajanje literature v slovenskem jeziku) pa je pri nekaterih komunistih vzpodbudilo separatistične težnje, to je izločitev iz KPJ in neposredno vezanje na Kominterno.⁶⁶

Opaznejšo zarezo v metodah partijskega delovanja predstavlja leto 1933, ko se partija, čeprav počasi, začne usmerjati k množičnemu delu v okviru legalnih možnosti in opuščati sektaški okvir idejnopolitičnega delovanja. Premik k novi usmeritvi se je odrazil v opuščanju direktive o ustanavljanju ilegalnih partijskih sindikatov in preusmeritvi k delovanju v obstoječih legalnih sindikatih prek organizacije Revolucionarne sindikalne opozicije, opuščanju nepomirljivega stališča do socialdemokratskega delavstva (ne pa do njegovega vodstva) oziroma uveljavljanja taktike enotne fronte z delavci ne glede na njihovo politično pripadnost, iskanju zavezništva med kmeti in pri srednjem sloju meščanstva s pomočjo organizacije Slovenskih narodnih revolucionarjev. Komunisti so prek te organizacije opozarjali na nerešeno nacionalno vprašanje in socialno neenakopravnost, ni pa jim uspelo, da bi organizacija prerasla v širše gibanje. Komunisti so želeli svojo družbeno izoliranost preseči z javnim razglašanjem bojkota občinskih volitev leta 1933, s sodelovanjem na volitvah v delavsko zbornico in na volitvah delavskih zaupnikov istega leta in z

⁶⁴ Lilijana Trampuž: KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934 : magistrsko delo. Ljubljana 1992, str. 4.

⁶⁵ Prav tam, str. 11–23.

⁶⁶ Prav tam, str. 25–32.

organiziranjem stavkovnega gibanja sredi tridesetih let.⁶⁷ KPJ je tudi podprla kandidate združene opozicije in si prizadevala, da bi še istega leta ustanovili Enotno delavsko stranko. V okviru ljudskofrontnega gibanja v drugi polovici tridesetih let so komunisti postavljali zahteve po demokratizaciji politične ureditve in izboljšanju socialnoekonomskega položaja delavcev, malih kmetov in drugih šibkejših pridobitnih slojev, s poudarjanjem protifašizma pa so se obračali na najširšo javnost in v tem okviru pridobili tudi del izobraženstva. S takšno politično preusmeritvijo ob sklicevanju na demokratizem, ob hkratni veliki zavzetosti, tako značilni za komuniste, in izkoriščajoč najrazličnejše legalne in pol legalne metode delovanja, je KPJ začela občutneje prodirati v javno politično življenje.⁶⁸

Za širitev javnega vpliva pa je bila pomembna opredelitev nacionalnega vprašanja kot kompleksnega politično-ekonomsko-kulturnega problema, ki je v svojem jedru socialni problem, za katerega reševanje so skupno zainteresirani tako proletariat s komunistično stranko na čelu, kmetje in del meščanstva. Takšno stališče, povezano s federativnim nacionalnim programom, ki se je v KPJ uveljavil že leta 1923,⁶⁹ se je v partijskih vrstah začelo utrjevati po pokrajinski konferenci v Goričanih septembra 1934. S tem je stranka skušala pridobiti predvsem kmeta kot zaveznika revolucije. Zavrnila je stališče, da njo kot internacionalistično delavsko stranko reševanje nacionalnega vprašanja ne zadeva, ter je le-tega začela pojmovati kot pomembno mobilizacijsko in taktično sredstvo.⁷⁰ S slovenskim nacionalnim vprašanjem pa so se sočasno kot slovenski komunisti ukvarjali tudi v CK KPJ na Dunaju in v krogih Kominterne v Moskvi. Rezultat je bila izjava komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije aprila 1934 o pravici slovenskega naroda do samoodločbe, vključno s pravico odcepitve od imperialističnih držav, in njegove združitve. Pomembnost upoštevanja nacionalnega vprašanja za uspešno vodenje revolucionarnega boja komunistov pa se je odrazila tudi v sklepu Kominterne, da se v okviru KPJ ustanovita KP Slovenije in KP Hrvaške. Cilj te reorganizacije je bil zagotoviti učinkovitejše politično nastopanje komunističnih strank zatiranih narodov kot narodnih strank v smislu protiuteži drugim nacionalnim strankam. Ob tem pa je bilo izrecno poudarjeno, da se notranja organizacijska struktura enotne KPJ v ničemer ne spreminja in da le-ta še naprej ostaja centralistična. Sklep o ustanovitvi Komunistične partije Slovenije je bil nato sprejet na četrti državni konferenci KPJ decembra 1934 v Ljubljani, realiziran pa šele čez dobri dve leti.⁷¹

⁶⁷ France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939 : 2. knjiga. Ljubljana 1981, str. 105, 108, 110, 112, 125, 132, 150–151.

⁶⁸ Zgodovina ZKJ, str. 120–124.

⁶⁹ Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ. Ljubljana 1990; Slovenska novejša zgodovina 1848–1992 : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije. Ljubljana 2005, str. 271–273; Janko Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986, str. 177–212.

⁷⁰ Edvard Kardelj: Zbrana dela : prva knjiga. Ljubljana 1989, str. 289–313.

⁷¹ Istorijški arhiv Komunističke partije Jugoslavije : kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937 : tom II. Beograd 1950, str. 230, 231.

Politični program Komunistične partije Slovenije (KPS), ki so ga sprejeli na njenem ustanovnem kongresu aprila 1937 na Čebinah nad Zagorjem, je bil zaobjet v posebnem manifestu.⁷² Manifest je bil odsev ljudskofrontne politike komunističnega gibanja in rastoče fašistične nevarnosti. Analiza notranjega in zunanje-političnega položaja slovenskega naroda je v njem poudarjala, da je zaradi osvajalnih teženj Mussolinijeve Italije in Hitlerjeve Nemčije »slovenski narod med tistimi narodi, ki jih ta osvajalna in vojna politika najbolj ogroža«. Slovenski narod je popolnoma nezavarovan pred zunanjo in notranjo fašistično nevarnostjo, ker Stojadinović-Koroščeva vlada paktira s Hitlerjem in Mussolinijem, v državi pa dopušča delo profašističnih organizacij. Manifest označuje politiko nekdanje SLS s Korošcem na čelu za nasprotno interesom slovenskega naroda, kot politiko »jezička na tehtnici nasprotja med srbskimi in hrvaškimi strankami«, s čimer spodkopava enotnost zatiranih narodov Jugoslavije v boju proti velikosrbski nadvladi, centralizmu in terorju, slovenski narod pa izpostavlja nevarnosti, »da bo ostal popolnoma osamljen v svojem boju za narodni obstoj«. Da bi presegli takšno stanje, manifest zahteva uvedbo demokratičnih svoboščin, odpravo zakonov šestojanuarskega sistema, prenehanje gospodarskega izkoriščanja slovenskega naroda, kot to počne velikosrbski centralizem, sklic demokratično izvoljene konstituante in slovenskega parlamenta kot predstavnika suverenosti slovenskega naroda. Zahteva Zedinjeno in svobodno Slovenijo v enakopravni skupnosti z jugoslovanskimi narodi v okviru zvezne države. Širina ljudskofrontne usmeritve je poudarjena zlasti v zahtevi po nujnosti »združitve vseh demokratičnih političnih sil, ki jim je pri srcu usoda slovenskega naroda«, pri tem pa priznava, da ljudskofrontno gibanje še ni uspelo zajeti širokih katoliških množic, ki so še v okviru »reakcionarne« JRZ, a so v svojih hotenjih demokratične. Prav tem množicam je bilo namenjeno zagotovilo komunistov o spoštovanju njihovega verskega prepričanja. Kot najbolj odgovornega za uresničitev vsenarodnih interesov manifest razglša delavski razred, ki da je »najbolj zavedni, najbolj napredni in najbolj organizirani« del naroda, hkrati pa zagotavlja, da ustanovni kongres KPS »manifestira trdno voljo slovenskih komunistov, dati na razpolago svojemu ljudstvu vse svoje sile, ter izraža njihovo neomajno zvestobo slovenskemu narodu«.

Načela ljudskofrontne usmeritve je KPS razglšala do sklenitve pakta Hitler-Stalin 23. avgusta 1939, ko sta nedvoumno prišli do izraza Stalinovo podrejanje Kominterne njegovim osebnim oziroma državnim interesom Sovjetske zveze ter nesamostojnost sekcij Kominterne. Takrat je Kominterna opustila protifašistično ljudskofrontno usmeritev in od komunističnih strank zahtevala, da delujejo v duhu pakta. To zahtevo je sprejela tudi KPJ oziroma KPS, zato je prenehala sodelovati z ljudskofrontnimi zavezniki. Obnovili so se spori med komunističnim in socialdemokratskim gibanjem, ki so se z udejanjanjem imperialistične politike Sovjetske

⁷² Faksimile manifesta ustanovnega kongresa KPS je objavljen v Izročilo Čebini : posvet ob 50. obletnici ustanovnega kongresa KPS in prihoda Josipa Broza Tita na čelo KPJ. Ljubljana 1987, str. 2–11. Janko Prunk: Mesto ustanovnega manifesta KPS med slovenskimi narodnimi programi, prav tam, str. 196–204.

zveze še poglobljali. Komunisti so vojno označevali kot imperialistično, saj naj bi jo zakrivali angleško-francoski imperialisti in »izdajalska« Druga internacionala.⁷³ Ocena o imperialističnem značaju vojne ter upravičenosti zavezništva med Nemčijo in Sovjetsko zvezo se je polno izrazila na tretji konferenci KPS konec junija 1940 na Vinjah. Socialdemokrate in druge demokratične stranke oziroma skupine (Lončarjeva skupina, krščanski socialisti, še posebej Svetkovo »levo« krilo socialdemokratov) je uvrstila med »agente« in »hlapce« zahodnega imperializma ter »vojne hujskače«, ki da so tudi sabotirali enotnost proletariata in delovnega ljudstva že takrat, ko je bila »borba proti fašizmu še glavna naloga«. Očitali so jim tudi »ogabno« propagando proti Sovjetski zvezi. Konferenca je izrekla nezaupanje vsem meščanskim in malomeščanskim strankam, zahtevala dosledno naslonitev na Sovjetsko zvezo in izrazila prepričanje o naglem revolucionarnem poletu. Hkrati je z boljševisko ostrino napovedala odločen boj proti oportunističnim in drugim težnjam v partijskih vrstah, ki bi hotele razvodeneti njeno usmeritev in omajati avtoriteto vodstva.⁷⁴ Tako je vloga KPS v drugi polovici tridesetih let izrazito ambivalentna, saj je partija v odnosu do drugih političnih subjektov delovala združevalno in hkrati tudi ločevalno.

Kljub takšnemu političnemu obratu pa je KPS v mesecih pred začetkom vojne svoj vpliv še okrepila. To se je izražalo v njenem vzpodbujanju stavkovnega vala v drugi polovici leta 1940 in protidraginjskih demonstracij, v zbiranju podpisov za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze, ustanavljanju odborov delavske enotnosti po razpustu Ursovih sindikatov itd. Kmalu zatem je opustila tudi nekatera sektaška stališča z vinske konference in sklenila akcijski dogovor s krščanskimi socialisti in levim krilom Sokola, s čimer je bil ustvarjen temelj za ustanovitev Protiimperialistične oziroma Osvobodilne fronte slovenskega naroda aprila 1941.⁷⁵

Pred začetkom vojne je KPS dosegla tudi opazno številčno okrepitev in je število njenih članov v drugi polovici leta 1940 znašalo okoli 900. Postopoma je začela spreminjati tudi oceno o značaju druge svetovne vojne v smeri bolj enakovrednega poudarjanja nevarnosti obeh imperializmov, to je fašističnega in t. i. zahodnodemokratičnega, kar je prišlo do izraza že na peti državni konferenci KPJ oktobra 1940 v Dubravi pri Zagrebu. Ponovno je začela poudarjati potrebo po protivojnih akcijah in opuščati pacifistično stališče, ki je bilo v veljavi po sklenitvi pakta Hitler-Stalin.⁷⁶ Kardelj pa je na omenjeni konferenci pojasnil, da bodo komunisti branili domovino, če bo to v interesu revolucije in Sovjetske zveze, kar je pomenilo, da bodo komunisti branili neodvisnost države ob predpostavki rušenja obstoječe vlade.⁷⁷

⁷³ Zgodovina ZKJ, str. 144, 145.

⁷⁴ Peta zemaljska konferenca KPJ : 19–23. oktober 1940. Beograd 1980, Resolucija 1. (pravilno: 3.) konference KPS julija 1940, str. 274–283.

⁷⁵ France Filipič: Politična usmeritev KPS od sredine 1940 do aprila 1941. V: Slovenski upor 1941, Ljubljana 1991, str. 55–65.

⁷⁶ Peta zemaljska konferenca KPJ, str. 221–226, 235–236.

⁷⁷ Prav tam, str. 204.

Socialisti so po sklenitvi pakta Hitler-Stalin sporočali, da je s tem načrtana ostraločnica med socialisti in komunisti in da je politika ljudskih front politika preteklosti.⁷⁸ V razmerah vse večje ogroženosti slovenskega naroda so pozivali k narodni koncentraciji. Opozarjali so, da je treba splošnonarodna vprašanja reševati ob sodelovanju vseh stanov, še zlasti delavcev, kmetov in inteligence.⁷⁹ Tik pred napadom na Jugoslavijo so izrecno poudarili, da jim ni vseeno, kako se v teh nevarnih časih razvija notranja in zunanja politika, zato so npr. pozdravili poziv dr. Kulovca k strankarski pomiritvi, ker niso pristaši politike »čim slabše, tem bolje«, s čimer so gotovo mislili na komuniste. Zagotavljali so, da bodo v primeru pomiritev strankarskih strasti tudi oni enako kakor v letih 1917–1919 sodelovali pri konsolidaciji razmer v prid naroda in države, vendar na podlagi popolne enakopravnosti »vseh ustvarjajočih pri odločanju v vseh političnih, gospodarskih, socialnih in kulturnih vprašanjih, ki se tičejo vseh državljanov, predvsem pa delovnega ljudstva«. ⁸⁰ Zavzemali so se za t. i. zrelo demokracijo, v kateri ne bi odločala samo vladajoča stranka, temveč bi v usodnih časih k odločanju in odgovornosti pripustila tudi opozicijo.⁸¹

Razčlemba delovanja in usmeritev marksističnega tabora v vprašanju demokracije ter idejnega, političnega, družbenega in narodnega sobivanja v času od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne na Slovenskem pokaže, da je JSDS v avstrijski dobi, podobno kot druge socialnodemokratske stranke v evropskem prostoru, združene v Drugi internacionali, zastopala predvsem interese delavstva in imela za cilj uveljavitev socialnih pravic in zaščito delavstva pred brezobzirnim izkoriščanjem. Zavzemala se je za demokratizacijo političnega sistema in politično sobivanje vseh državljanov, utemeljeno v splošni volilni pravici. Ob tem je poudarjala, da lahko delavsko gibanje svoje cilje doseže na razvojen način, s postopnimi reformami in legalnimi ter parlamentarnimi sredstvi boja za oblast v okviru meščanske demokracije. Take poglede je slovenska socialna demokracija zagovarjala tudi v prvi jugoslovanski državi. Komunisti, ki so se na Slovenskem politično organizirali leta 1920, pa so zagovarjali program radikalnih političnih in posledično družbeno-gospodarskih sprememb. Komunistična stranka se je tako vzpostavila kot stranka, ki je, z izjemo v nacionalnem vprašanju, zanimala načelo idejnega, političnega in družbenega sobivanja. Za cilj si je postavila osvojiti politično oblast, vzpostaviti oblastni monopol, izvesti revolucionarne družbene spremembe po poti nenehnega razrednega boja in odstraniti obstoječo kapitalistično družbeno ureditev ter jo nadomesti z novo po vzgledu sovjetske.

⁷⁸ Mikuš, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, str. 520.

⁷⁹ Delavec, 25. 3. 1939, št. 3, Narodna koncentracija.

⁸⁰ Delavska politika, 8. 2. 1941, št. 15, Premirje in enakopravnost.

⁸¹ Delavska politika, 22. 2. 1941, št. 21, Da si bomo na jasnem.

THE QUESTIONS OF THE IDEOLOGICAL, POLITICAL, SOCIAL, NATIONAL,
AND CULTURAL CO-HABITATION IN THE THOUGHT AND PRACTICE
OF THE SLOVENIAN MARXISTS SINCE THE END OF THE 19TH CENTURY UNTIL
THE BEGINNING OF WORLD WAR II

S u m m a r y

In the time of the Habsburg Monarchy – since its political representation (the Yugoslav Social–Democratic Party, hereinafter JSDS) was established in 1896 – the Marxist ideological–political camp lagged behind the Catholic and liberal camp with regard to the social–political power and influence of the Slovenian ideological–political groups. Its social basis mostly consisted of industrial proletarians. However, the restrictive class–oriented viewpoint prevented the Marxists from gaining possible allies, especially among the peasant population. The basic goal of JSDS was to abolish the capitalist system on the basis of the class struggle and to enact a general ownership of the means of production as the basis for social equality, economic security, and freedom of individuals. JSDS intended to realise its goals through the parliament, arguing resolutely for the right to universal, equal, direct and anonymous vote for both genders. It did not adhere to the nationalist policies of the bourgeois parties, but it emphasised frequently that it was not non–national or even anti–national: instead, it presented itself as international. JSDS argued for the right of the nations to self–determination, supporting the co–habitation of the Yugoslav nations. In the field of culture and education it argued for the obligatory and secular education in the people's educational institutions, the establishment of the Slovenian University as well as free higher vocational education. Due to their negative attitude to religion, which should, in their opinion, be a private decision of individuals, the Social Democrats resolutely opposed the Catholic movement and reproached it with clericalism, in line with their demands for the separation of the Church and the state as well as because of their condemnation of the political activities of the clergy. For JSDS the Catholic social and political camp was the main obstacle in its path towards the realisation of its socio–political programme. As far as liberalism was concerned, JSDS believed that it had already been exhausted socially and that it would sooner or later become a thing of the past. JSDS reproached liberalism with a low cultural level as far as the struggle against the Catholic opponents was concerned, and it also made an issue out of the so–called liberal free–mindedness, supposedly tyrannical according to the opinion of the Social Democrats. Among other things the Social Democrats blamed the liberal camp for refusing the universal and equal right to vote as the basis for the freedom of expression.

In the context of the wider social radicalisation in Europe after World War I and the establishment of the Yugoslav state community, the Marxist camp in Slovenia had also polarised. In 1920 it split into the Social–Democrat and communist orientation. The Social–Democratic Party as well as the Communist Party of Slovenia were still based on the programme of a profound social and political transformation, stemming from the criticism or rejection of the capitalist system. The goals and immediate demands of these parties were identical in many an aspect. However, they distinguished themselves with regard to the path towards the realisation of their programmes, which significantly influenced their outlooks on the issue of democracy. Social Democrats adhered to the social reform in accordance with parliamentarism in the context of plural bourgeois democracy, while the Communists argued for a programme of radical changes, based on the monopoly of the working class, the so–called proletarian dictatorship. Both parties initially belonged to the unitarian–centralist bloc, abandoned by the Communists after an extensive discussion of the national question in 1923 and the realisation that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was a multi–national state. The Marxists' different outlooks on the national question also partially resulted in various interpretations of concrete issues.

After the war the Communist Party became a serious threat to the bourgeois order in light of a wider social response. Due to its terrorist activities it was outlawed as early as in 1921, subsequently operating illegally for the whole period of the First Yugoslavia. On some occasions it concealed its

revolutionary goals in accordance with the guidelines of the Comintern, while at other times it professed these goals explicitly. Thus the Communist Party responded to the introduction of the January 6th Dictatorship by calling for a revolution, while the Socialists responded by criticising the bourgeois parties that caused such a development. Quite the opposite, in the second half of the 1930s the communists, in their orientation and actions, began to strive for the public–front openness with the simultaneous adherence to democratic demands, demands for the national sovereignty, and endeavoured to establish the Communist Party as a national–political subject. However, this orientation was annulled by the Hitler–Stalin Pact.

Both of these orientations within the Marxist camp were critical, even hostile towards the Catholic camp. On the other hand, the Marxists were less critical of the liberal camp, which is also evident from the election coalitions of the Social Democrats or the Socialists with the liberals during the Habsburg period as well as later on. The relations within the Marxist camp after the break–up ranged from mutual co–operation (especially in the field of trade unions as well as culture and education with the aim of encouraging the so–called proletarian arts, awareness and mentality) to the resolute rejection or exclusion of Socialists by the Communists.